

KAMANÇANIN YARANMASI MİLLİ MUĞAM İFAÇILIQ SƏNƏTİNDƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTLİYİ VƏ İNKİŞAFINA DAİR BƏZİ MƏSƏLƏLƏR

Ardı. Əvvəli №31

Müsəlman musiqi elminin intibahında müstəsna rol oynamış bir çox nümayəndələri ilə yanaşı görkəmli əsərlərinin müəllifi hesab olunan — yeni musiqi sisteminin yaradıcısı, Urməvi Şəhərində 1216-cı ildə anadan olmuş Səfiəddin Urməvinin (tam adı Səfiəddin Əbdül-mömin ibn Yusif ibn Fahir əl-Urməvi) yaradıcılıq fəaliyyətini xüsusən qeyd etmək lazımdır.

Alimlər tərəfindən Səfiəddin Urməvinin yaradıcılığı ilə bağlı aparılan araşdırmalarda qeyd olunur ki, Səfiəddin Urməvi musiqi haqqında ərəb dilində yazılmış 2 ölməz sənət əsəri yaratmışdır: «Kitab əl-Ədvar» (ətraf muhit haqqında kitab); «Ər-risale əş-Şərəfiyyə finisbet-talifan» (kompozisiyanın janrı haqqında Şərəfiyyə traktatı).

Onun bu və digər əsərlərində qədim yunan və fars musiqi nəzəriyyəsinin ənənələri tədqiq olunub ümumiləşdirilməklə, ərəb musiqisinin nəzəri fikrinin çoxəsrlik nailiyyətləri yekunlaşdırılmışdır.

Müsəlman mədəniyyətində Səfiəddin Urməvinin apardığı inqilabi islahatlar nəticəsində onun tərəfindən notlaşdırılmış yazılarla əsas hesab olunan 12 ladin (Üşşaq, Nəva, Busəlik, Rast, Əraq, İsfahan, Büzürk, Zirəkənd, Zəngülə, Rəhavi, Hüseyini və Hicaz) və ikinci dəfəli, farsca «əvaz» adlanan 6 ladin (Şahnaz, Maye, Səlmək, Novruz, Gərdaniyə və Gəveşt) təsvirini vermişdir.

Bu lادلər əsasında yeni musiqi nəzəriyyəsinin sistemləşdirilməsi hala gətirilməsi təmin edilmiş və müvafiq olaraq öz növbəsində musiqi alətlərinin sayının artırılması, onların dəyişdirilməsi və təkmilləşdirilməsi ilə nəticələnmişdir.

Səfiəddin Urməvi notlaşdırılmış yazılarını yaradan ilk ərəbdilli Azərbaycan bəstəkarı olmuşdur. Notlaşdırılmış yazılar hərflərlə və rəqəmlərlə göstərilmiş, notlu əlifba isə udun laddlarına uyğunlaşdırılmış hərflərdən ibarət idi.

Əfrasiyab Bədəlbəylinin 1964-cü ildə «Elm və həyat» jurnalının 7-ci nömrəsində dərc olunmuş «Not yazısı necə yaranmışdır?» ikinci məqaləsində qeyd edilmişdir ki, «Urməvi ərəb əlifbasının əbcəd hərfləri tərtibinin sırası ilə gələn işarələrlə hər bir səsi ayrı-ayrılıqda qeydə alır. Əbcəd hesabında birinci hərfin (əlif) bir (1) rəqəmini ifadə etdiyini və «lo» hərfinin 36 rəqəminə bərabər olduğunu nəzərdə tutsaq, ud musiqi alətinin hər bir səsinin müəyyən bir hərflərlə qeydə alınmasını mümkün və təbii olduğunu aydın surətdə görürük».

Səfiəddin Urməvi Orta əsr nəzəri elminə ladi işarə edən daur (yeni, dövr, dairə) termini daxil etmiş, Lad nəzəriyyəsində isə, məqam terminini də ilk dəfə işlətməmişdir.

Səfiəddin Urməvi təkcə görkəmli musiqi nəzəriyyəçisi, tabulatura — cədvəl şəklində mükəmməl not yazısının yaradıcısı deyil, həm də çox mahir udçalan olmuşdur. Onun 15 fəsildən ibarət məşhur «Kitab əl-Ədvar» («Dairələr kitabı») əsərinin 7-ci fəslində («Ud və onun kökləri») bütövlükdə beşsimli uda həsr olunmuş və bu fəsildə udun sim və pərdələrinin yerləşməsi nümunəsində musiqinin nəzəri və praktiki məsələləri, səs təbiəti, pərdələr və səsdüzümü sistemi, intervallar, ritmlər, kompozisiyalar, ifaçılıq məhərəti nəzərdən keçirilir.

Udun müşayiəti ilə xanəndələrin ifasında muğamların fəlsəfəsini daha dolğun çatdırılması üçün Səfiəddin Urməvi tərəfindən udun təkmilləşdirilməsi və müğənni (və ya müğni), nüzhet kimi musiqi alətlərin icad olunması elmi və tarixi mənbələrdə öz əksini tapmış və o göstərilən elmi traktatlar əsasında haqlı olaraq sözügedən məkanda məşhur «Sistemli məktəbin» banisi hesab olunmuşdur.

Səfiəddin Urməvin yaradıcılığında bəhrələnən, ondan sonra gələn öz milli musiqi nəzəriyyəsinin müvafiq əsaslarını müəyyən edən bütün ərəb, fars, türk dilli müəllifləri onun nəzəriyyəsinin davamçıları olmuşlar.

Yüz ildən sonra onun musiqi elminin bu janrın təkmilləşdirilməsi və əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması üzrə nəzəriyyəsi ilə bağlı tədqiqat işini digər böyük həmyerlimiz — orta əsrlərdə Azərbaycanın məşhur elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Marağa şəhərində 1353-cü ildə anadan olmuş Əbdülqadir Maraği (tam adı Əbdülqadir ibn Qeybi əl-Hafiz əl-Maraği) tərəfindən layiqincə davam etdirilmişdir.

Əbdülqadir Maraği musiqi haqqında, əksəriyyəti fars dilində yazılmış, bir çox ölməz sənət əsərlərinin müəllifidir.

Əbdülqadir Marağının yardıcılığı ilə bağlı Azərbaycanda bir çox tanınmış alimlərimiz tərəfindən tədqiqatlar aparılmış və müvafiq dəyərli elmi işlər, məqalələr dərc olunmuşdur.

Aparılan araşdırmalar nəticəsində Əbdülqadir Marağının yaradıcılığı və onun elmi əsərlərində musiqinin təkmilləşdirilməsi və inkişafı ilə bağlı verilmiş dəyişikliklər və yeniliklər ətraflı tədqiq edilmişdir.

Müəlliflərin fikrinə görə Əbdülqadir Maraği, Fəribi və əsasən Urməvinin nəzəriyyəsinə çıxarılan əlavələr və elmə müsiri musiqi təcürbəsinin yeniliklərini gətirmişdir.

Müəyyən olundu ki, Səfiəddin Urməvinin musiqi irsini davam edən böyük bəstəkar və musiqişünas, rəssam-xəttat, gözəl xanəndə və musiqiçi, şair — Əbdülqadir Maraği ilk növbədə 12 muğama əsaslanan icad etdiyi «24 şöbə nəzəriyyəsi» ilə Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində məşhurlaşmış və geniş şöhrət qazanmışdır. Həmçinin, qeyd olunmuşdur ki, Əbdülqadir Maraği öz elmi əsərlərində ilk dəfə olaraq həmin dövrdə mövcud olan musiqi formalarını və janrlarını müfəssəl təsvir etmiş, ritm sistemini zənginləşdirməklə yeni ritmləri yaratmış və Səfiəddin Urməvinin «Lad nəzəriyyəsi»ndə istifadə etdiyi məqam terminini ilk dəfə olaraq lad mənasında işlətməmişdir.

Əməkdar incəsənət xadimi, sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, musiqişünas, şərqsünas Süreyya Ağayevanın «Əbdülqadir Maraği» dərc olunmuş kitabçasında Əbdülqadir Marağının yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas hissəsi yerli türk-monqol əsilli Cəlayirlər sülaləsinin himayəsi altında — vətəni Azərbaycanda, qalan hissəsi isə Əmir Teymurun hakimiyyəti dövründə Mavərrünəhr və Xorasanda keçirilməsi göstərilir.

Saray məclislərində həmin dövrün ən tanınmış müğənni, musiqiçi və şairləri başına yığan və Sultan Üveys Cəlair gənc istedadlı musiqişünas Əbdülqadir Marağının şöhrətini daha da artırmaq məqsədi ilə ona «kövrün yeganəsi, musiqidə tayı-bərabəri olmayan» titulu verməklə Fərman imzalayır.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Əbdülqadir Marağın «Əlhani-siqanə» (Otuz nəğmə) adlı, «Bahar ritmi» və «Dövr-i şahı» adlı əsərlərini qələmə alır.

Əmir Teymur, Azərbaycana gəlişindən sonra bir çox incəsənət xadimləri Səmərqəndə aparılmış və 1397-ci ildə Əbdülqadir Marağının istedadını yüksək qiymətləndirərək öz Fərmanı ilə onu «bütün musiqi bilicilərinin padşahı» adlandırır.

Səmərqənddə yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirərək Əbdülqadir Marağın yazdığı «Kənz əl-əlhan» («Melodiyalar xəzinəsi») risaləsindəki melodiyaları Səfiəddin Urməvinin hərflə-ədədi sistemi ilə vermişdir.

Əbdülqadir Maraği «Came əl-əlhan» («Melodiyalar məcmusu») adlı nəzəri əsərini 1413-cü ildə başa çatdırdıqdan sonra «Məqasid əl-əlhan» («Melodiyaların məqsədi»), «Lahiyyə» («Musiqi»), «Şərh əl-ədvar» («Dövrələr şərhləri») və «Fəvaid-i eşərə» («On fayda») adlı əsərlərini yaradır.

Göstərilən əsərlərdə verilmiş musiqi nəzəriyyəsinin inkişafını təmin edən dəyişikliklər və yeniliklər əsasında Əbdülqadir Maraği bir neçə musiqi alətləri təkmilləşdirmiş və ixtira etmişdir.

Əbdülqadir Marağının yazdığı musiqi əsərlərində o zaman istifadə olunan və təsvirini tapmış simli alətlər və nəfəs alətlər barədə maraqlı məlumatlar verilmişdir.

Belə ki, Səadət Abdullayevanın «Azərbaycan xalq çalğı alətləri» monoqrafiyasında Əbdülqadir Marağının əsərlərində təsvir etdiyi kamanlı alətlər (macurrat) barədə məlumat verilir:

«Kamanca hindqozunun (kokos) qabığından və ya içi oyulmuş ağacdan hazırlanırdı. Alətin 2 simi at quyruğu tükələrindən və ya yaxşı səslənməni təmin edən ipək saplardan düzəldilirdi. Gövdənin üstünə öküz üreynin pərdəsi çəkilirdi. Simlər adətən kvarta nisbətində köklənirdi. İfa olunan melodiyadan asılı olaraq, digər köklərdən də istifadə olunurdu. Kamançanın başqa növü — ahsanvallah da mövcud idi...»

Nay-i tanbur zahirən şirvan və ya türk tanburuna oxşayırdı, lakin onlardan fərqli olaraq kamanın vasitəsilə səsləndirilirdi. Alət ney səsinə xatirləndən səs çıxarırdı».

Müəllifin fikrincə «Əbdülqadir Marağının təsvir etdiyi bütün musiqi alətlərinin Azərbaycan ərazisində istifadə olunmasını inamla söyləmək çətin olsada, «onların adlarını (məsələn, Şirvan tanburu), zəngin poetik irsi və digər mənbələri nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, onun dövründə Azərbaycanda ud, şeştay, tanbur, rübab, nüzha, çang, qopuz, qanun, kamanca, nay, ney, zurna, balaban, nafir, karanay, nay-i xiyk, musiqar və ar?an geniş yayılmışdı».

Monoqrafiyada Səadət Abdullayeva tərəfindən bir çox mənbələrə istinad etməklə sözügedən musiqi alətlərinin, xüsusən də kamançanın XIV əsrdən başlayaraq Azərbaycan ərazisində istifadə olunması və geniş yayılması barədə aşağıdakı ətraflı məlumatlar verilmişdir:

«...Venesiyanın 1474-1478-cü illərdə Ağqoyunlu dövlətində nümayəndəsi diplomat və sayyax İosafat Barbaro çang, ud, kamanca, ney və sinc alətlərində məharətli çalğı nın şahidi olmuşdur...»

«...II Şah İsmayılın (1533-1577) hakimiyyəti dövründə kamanca, çang, tanbur və çartara böyük marağ var idi...»

«...Tarixçi, şair və xəttat İsgəndər Münşi (1560/61-1634) «Tarix-i aləm aray-i Abbasi» (Dünyanı bəzəyan Abbasın tarixi) əsərində ən geniş yayılmış çalğı alətlərin — sazın, kamançanın, tanburun, udun, karanayın və dafin adlarını çəkir. O, dövrünün məşhur xanəndələri ilə yanaşı, Mirzə Məhəmməd Kamançai və Sultan Məhəmməd Çəngi kimi çalğıçıların da adlarını xatırlayır.

Kamançanın həmin dövrdə geniş yayılması barədə Məhəmməd Füzulinin «Səhəh və Məzə» əsərində də qeyd olunur. «Səhəh Əqlədən kömək istədi. Dördüncü dəfə Əql Səhəhətin köməyinə qalxıb Pəhrizə fərman verdi ki, Səfranın fayda bütətini yığıdırın və ona müxalifət yolunu tutsun. Zaiqə şəkər kimi şeylərə, Samiə sızlayan kamançaya rəğbət etməsin. Basirəni xalis qızıla baxmağa və Şamməni tərəfə çək-gül qoxulamağa qoymasın».

Həmin dövrdə mədəniyyətimizin inkişafında kamançanın geniş yayılması ilə mühüm mövqeyin tutması və əhəmiyyətliliyinin artması aşağıdakı amillərin təsiri ilə əlaqələndirmək lazımdır:

1. XIV əsrdən başlayaraq, ana dilimizdə Azərbaycan muğamının yaranması üçün əsas şərtlərdən biri hesab olunan poeziyamızda ərəz vəznində yazan şairlərin ədəbi fəaliyyəti Azərbaycan poeziyasında ərəz vəznində yazan şairlərin ədəbi fəaliyyəti poeziyamızın inkişafında, ədəbi dilimizin formalaşmasında mühüm rol oynamış və bununla da ana dilimizdə Azərbaycan muğamının yaranması üçün əsas şərtlərdən biri hesab olmuşdur.

Səlcuq boyundan olan Anadoluda, Azərbaycanda, İran və İraqda sülalələr turkman əsilli hökmdarlar tərəfindən qurulmuş dövlətlərdə yalnız XIV əsrdən başlayaraq ərəb və fars dillərində yazılmış şeirlərlə yanaşı, Azərbaycan, Anadolu və İraq türkləri (turkmanları) arasında geniş yayılmış Əbdülqadir Marağının Azərbaycan türkcəsində ərəz vəznində yazılmış şeirlər (tuyuqlar) Segah, Üşşaq və Nəva muğamlarına uyğun qələmə alınır.

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin istedadlı tədqiqatçısı, professor Yaqub Babayev 2009-cu ildə dərc olunmuş «XIII-XIV əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu» elmi monoqrafiyasında Azərbaycan poeziyasının banisi böyük Nizaminin fars dilində yaratdığı ölməz əsərlərində milli ənənələrə əsaslanan dünyanın yenidən qurulması, dünyəvi dəyərlərin ədələtli bölüşdürülməsi, ictimai və şəxsi maraqların biri birinə uyğunlaşdırılması haqqında fəlsəfi məfkürənin davamçıları hesab olunan, öz şeirlərini Azərbaycan türkcəsində yazan Azərbaycan klassik ədəbiyyatında mühüm yer tutmuş Qazi Bühranəddinin və İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı tədqiq edilmişdir. 1344-cü ildə Qeyseriyə şəhərində doğulmuş, 17 il dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olmuş dövlət xadimi, tanınmış sərkərdə və öz dövrünə görə yüksək savad almış şair-hökmdar Qazi Bühranəddin

məhəbbət və sufi təriqətli fəlsəfi baxışlarını və düşüncələrini bizə üç dildə — Azərbaycan türkcəsində, fars və ərəb dillərində yazdığı şeirləri ilə çatdırılmışdır.

Qazi Bühranəddin Azərbaycan ədəbiyyatında, eləcə də ümumtürk ədəbiyyatında tuyuq şer janrında yazan ilk şairi hesab olunur.

Qazi Bühranəddinin müasiri, Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi — İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Yaxın və Orta Şərqi ədəbi mədəniyyət mərkəzlərindən biri kimi şöhrət tapmış Şamaxıda anadan olmuş və orada ilk təhsilini almışdır.

Dövrün əsas elmləri hesab olunan məntiq, riyaziyyat və astronomiyanı, dərinləndirən, habelə dinlərin tarixini əsaslarına yaxından bələd olmuş böyük mütəfəkkir-şair, İmadəddin Nəsimi də əsasən hüruflı təriqətinin təbliği və yayılması ilə bağlı şeirləri üç dildə — Azərbaycan türkcəsində, ərəb və fars dillərində yazmışdır.

Müəkkəb həyat yolu keçmiş lirik şair İmadəddin Nəsimi yaradıcılığa aşiqənə şeirlərlə başlamış, sonraldan isə dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında fəlsəfi əsərlər yaratmışdır.

Həmin monoqrafiyada İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə bağlı Yaqub Babayev apardığı tədqiqatları əsaslanaraq yazır: «Sənətkarın bədii irsi bütövlüklə ərəz vəznindədir. O, ərəb poeziyasının vəznini olan ərəzu çox məhərətlə türk şeiri ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır. Yaradıcılığında aparıcı janr qəzəldir. Lakin klassik poeziyanın müxtəlif bədii forma və janrlarında uğurla qələmini sinamışdır: qəzəl, qəsidə, müstəzad, tərcibənd, tuyuq, rübab, müləmmə, əlif-lam, məsnəvi və s. Nəsimi təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında deyil, ümumiyyətlə, İslam şərqində ictimai-fəlsəfi şeirin ən böyük nümayəndələrindən sayılır».

İmadəddin Nəsimi, yazdığı müxtəlif bədii forma və janrlarında şeirlərlə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatında ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərcibəndlər yazmışdır.

Əruz vəzninin bəhrələrini Azərbaycan şeirinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmaqla İmadəddin Nəsimi Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafında müstəsna rol oynamışdır.

Azərbaycan poeziyasında ərəz vəznini təbiq edən göstərilən şəxslərin ədəbi fəaliyyəti nəticəsində fars və ərəb sözləri (ifadələri), xüsusən fars-türk alınma sözləri (ifadələri) ilə zənginləşən ana dilimiz Azərbaycan muğamının yaranması və inkişafında əsas şərtlərdən biri olmuşdur.

Bu kontekstə kamançanın etimologiyasının yaranması ehtimalı öz yerini tapır. Yəni, iki xalqın dilindən yaranmış kamanca — farsın «kaman» və türkün «çal» sözlərinin birləşməsindən eməl gələn hibrid-alınma sözüdür.

Qazi Bühranəddini və İmadəddin Nəsimini Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan Azərbaycan qəzəlin banisiləri adlandırmaq, onların poeziyası bir çox Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin — Əbdülqadir Marağının, Məhəmməd Füzulinin, Kişverin, Həbibin, Şah İsmayıl Xətai, Molla Pənah Vaqif və digər tanınmış şairlərin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmişdir.

Elxan JƏFƏROV.

Ardı var.

Şəkildə: Səfiəddin Urməvi.